

mei 2020 #2 jaargang 31

TRANSPARANT

Uitgave van de Vereniging van Christen-Historici

De oorlog
stopte niet
in 1945

pag. 6

Joodse brieven
uit bezet
Rotterdam

pag. 18

Beladen erfgoed:
de Muur van
Mussert

pag. 22

De oorlog stopte niet in 1945

Peter Romijn over continuïteit en veranderingen in 'de lange Tweede Wereldoorlog'

In 2020 is het 75 jaar geleden dat Nederland bevrijd werd. Met de capitulatie van Duitsland op 8 mei 1945 en die van Japan op 15 augustus 1945 kwam de Tweede Wereldoorlog zowel in Europa als in Azië tot een einde. Dit betekende echter niet dat er overal vrede was. Nieuwe conflicten en oorlogen werden in de jaren daarna uitgevochten. Terwijl in Nederland de wederopbouw begon en oorlogsmisdadigers en collaborateurs werden opgespoord en berecht, werden in het overzeese deel van het Koninkrijk de wapens opnieuw ter hand genomen.

Marleen van den Berg en Johan Visser

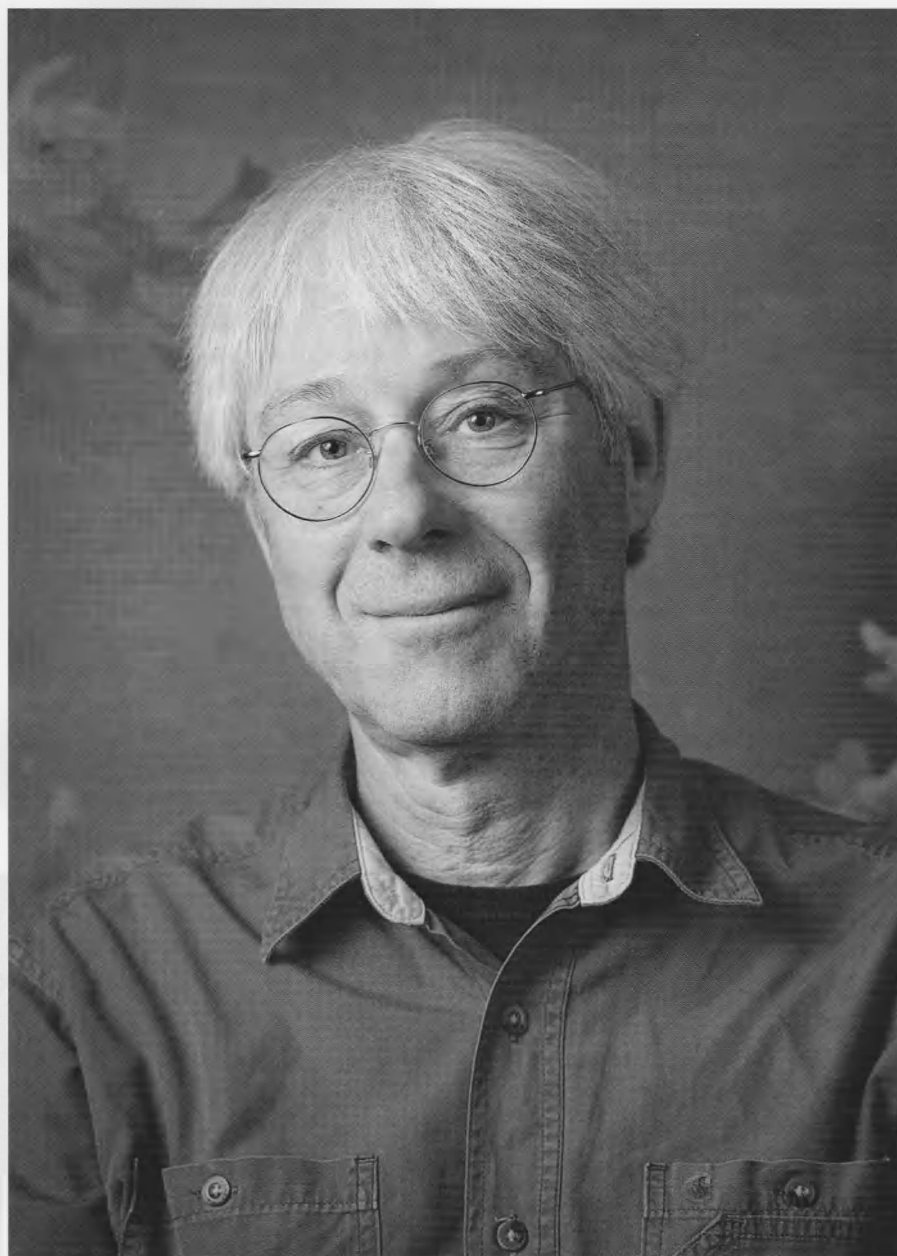
Op 17 augustus, twee dagen na de Japanse capitulatie, riepen Sukarno en Hatta de onafhankelijke Republiek Indonesië uit. Nederland wilde haar kolonie echter niet loslaten en stuurde er in de daaropvolgende vier jaar een grote troepenmacht heen om de controle te herwinnen. Historicus Peter Romijn deed zowel onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog als naar de oorlog die tussen 1945 en 1950 in Indonesië uitgevochten

werd. In het jaar van '75 jaar bevrijding' verschijnt van hem het boek *De lange Tweede Wereldoorlog: Nederland 1940-1949*.

De lange Tweede Wereldoorlog

Het geweld en de oorlogen die na de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog plaatsvonden, zijn volgens Romijn niet los te zien van de diepgaande veranderingen in de internationale orde die werden

ingezet met de agressieve politiek van Duitsland, Japan, Italië en de Sovjet-Unie. 'Zonder de Tweede Wereldoorlog zou de dekolonisatie niet mogelijk zijn geweest en anders of trager zijn verlopen. De Tweede Wereldoorlog begon met de buitenlandse agressie van landen die ontevreden waren over de uitkomsten van de Eerste Wereldoorlog. Door de Tweede Wereldoorlog veranderde de wereldkaart van nationale staten met

Peter Romijn. Beeld Tessa Posthuma de Boer

imperia naar losse nationale staten. Bovendien was het een tijd van crisis in de liberale democratie. De democratie werd van twee kanten aangevallen, door zowel extreem rechts als extreem links.' De oorlog in Indonesië werd zowel qua tijd als karakter beïnvloed door de oorlogservaringen die Nederland en Indonesië in de jaren daarvoor, onder de Duitse en Japanse bezetting, hadden opgedaan. Daarom bestempelt Romijn de gehele periode, zeker voor Nederland, als de 'lange Tweede Wereldoorlog'.

Duitse wortels

Het boek dat in april 2020 in Nederland verscheen, vindt zijn wortels in Duitsland. In 2014 werd Romijn benoemd tot gasthoogleraar aan het Jena Center 'Geschichte des 20. Jahrhunderts'. Hij

hield daar zijn inaugurele rede onder de titel 'Die Verbrechen der anderen? Die Niederlande, der Zweite Weltkrieg und die Kontinuitäten der Gewalt'. Aangezien er bij het Duitse publiek weinig bekend is over de Tweede Wereldoorlog in Nederland besloot Romijn om zijn inaugurele rede verder uit te werken tot een boek. Het boek *Der lange Krieg der Niederlande. Besatzung, Gewalt und Neuorientierung in den vierziger Jahre* (2017) werd goed ontvangen. Nederlandse historici moedigden Romijn vervolgens aan om het ook in het Nederlands te vertalen, met name omdat hij een nieuwe visie op de oorlog presenteert door te wijzen op de continuïteit in geweld tijdens de Duitse en Japanse bezetting en de Nederlands-Indonesische oorlog. Daarnaast leek het Romijn goed

om in een jaar waarin veel microstudies over de Tweede Wereldoorlog uitkomen een boek uit te brengen dat juist meer op metaniveau geschreven is: 'Ik wil mensen houvast bieden, vertellen hoe het allemaal samenhangt.'

Zijn boek is een vertaling en bewerking van het Duitse boek. 'Uiteindelijk was de bewerking van het boek grootschaliger en ingewikkelder dan gedacht. De Nederlandse omstandigheden, zoals de verzuiling, het katholieke emancipatieprobleem en de verschillen tussen de hervormde en de gereformeerde kerken, die belangrijk zijn voor het betoog, vragen voor het Duitse publiek veel meer uitleg. In de Nederlandse versie heb ik daarentegen meer aandacht besteed aan de politieke leiders van voor, tijdens en na de oorlog en de onderlinge machtsstrijd tussen het militair gezag en het civiele bestuur, omdat Nederlanders hier meer notie van hebben. In de Duitse ver-

'In een andere taal en vanuit een ander land naar Nederland kijken is leuk om te doen, omdat je andere dingen doet.'

sie kon ik dit in meer algemene zinnen afdoen. Het grappige is dat wanneer je in een andere taal en voor een ander publiek schrijft over je eigen land, je er ook anders naar gaat kijken. Het is niet alleen een kwestie van taal, maar ook van een andere historische cultuur. Ik vond dat een leuke uitdaging om te doen.'

Persoonlijke betrokkenheid

De Duitse voorgeschiedenis van het boek wordt ook zichtbaar in de inleiding en het nawoord, waarin Romijn een uitgebreide verantwoording van zijn eigen afkomst en scholing geeft. Al valt dit volgens de auteur in de Nederlandse versie nog mee. 'In de serie waarin de Duitse editie is uitgebracht heeft men de gewoonte om een uitgebreid interview te houden met de auteur. Voor mij ▷

hoefde dit niet zo, wie praat er nou graag over zichzelf? Toen het boek uitkwam, kreeg ik echter van veel Nederlanders te horen dat ze dit heel leuk en interessant vonden. In Nederland is men dit niet zo gewend, maar collega's vertelden mij dat het goed is om als historicus een statement te maken over waar je nu eigenlijk staat. Ik heb heel lang gedacht dat mijn familieachtergrond geen rol speelde in mijn werk, maar toen ik erover na ging denken kwam ik erachter dat de geschiedenis van mijn ouders en van mijn hele sociale omgeving wel degelijk een rol speelt in wat ik belangrijk vind. Ik heb geprobeerd om mezelf daar rekenschap van te geven. Toen ik geschiedenis studeerde, was ik helemaal niet van plan om de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog te gaan bestuderen. Ik werd altijd een beetje iebel van de verhalen van mijn ouders als getuige. Mijn vader was bovendien ook nog als soldaat in Indonesië geweest en mijn moeder werkte bij het tribunaal in Dordrecht.'

De verhalen van zijn ouders kregen daardoor een eigen dynamiek. 'Ik had het gevoel dat ik de autoriteit van de getuigen niet zou kunnen overtreffen met mijn professionele opleiding als historicus. Dat is eind jaren zeventig veranderd toen ik bezig was met de afronding van mijn studie Geschiedenis in Groningen. Ik dacht na over een afstudeerscriptie over de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking met Peru, toen in Nederland de affaire Menten begon te spelen. De oorlogsmisdadiger Pieter Menten was kunsthandelaar en had in het door de nazi's bezette Polen op grote schaal Joodse kunst geroofd en daarmee een Nederlandse kunsthandel opgezet. Hij was in 1947 wel gerechtelijk vervolgd en had een kleine straf gekregen. Het bewijsmateriaal uit Polen telde in die zaak namelijk niet mee, omdat het land communistisch was en het bewijs daarom niet zou kloppen. In de jaren zeventig kwam de zaak opnieuw onder de aandacht. Menten werd vastgezet,

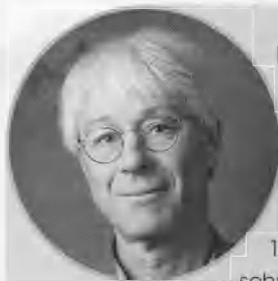
maar wist te ontsnappen; het werd een enorm schandaal. Door de regering werd toen een onderzoekscommissie ingesteld onder leiding van de Leidse hoogleraar Ivo Schöffer. In Groningen bedacht een aantal studenten vervolgens dat het goed zou zijn om de gehele naoorlogse rechtspleging te gaan uitzoeken en toen ben ik geswitcht van afstudeeronderwerp. Vervolgens vond ik het zo interessant dat ik ook op dit onderwerp wilde promoveren. Dit leidde tot mijn proefschrift *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van "foute" Nederlanders* in 1989. Dus door de actualiteit van de nasleep van de oorlogsgeschiedenis ben ik me in de oorlog gaan verdiepen. De verhalen van mijn ouders kwamen toen ook in een nieuw licht te staan.'

Een interpretatie van de jaren veertig

Bescheiden stelt Romijn dat hij met zijn boek een handreiking wil bieden voor

Ds. O. Veening houdt een kerkdienst aan het front bij Soerabaja. Beeld NIMH, Hugo Wilmar

PERSONALIA

Peter Romijn (1955) studeerde geschiedenis in Groningen en promoveerde in 1989 op het proefschrift *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid*

inzake de bestraffing van 'foute' Nederlanders, 1945-1955, waarvoor hij in 1990 een Studieprijz van de Stichting Praemium Erasmianum ontving. Hij is sinds 1985 onderzoeker bij het NIOD en is sinds 1997 hoofd van de afdeling Onderzoek. Hij publiceerde onder andere over de geschiedenis van de Joden in Nederland, over het bestuur tijdens de bezetting, over de vergelijkende bezettingsgeschiedenis en politieke transities en de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog. Peter Romijn is sinds 2002 deeltijd-hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam in de Geschiedenis van de 20e Eeuw.

een interpretatie van de jaren veertig voor mensen die, door alle publicaties die verschijnen, 'door de bomen het bos niet meer zien'. Romijn onderscheidt verschillende fasen in de oorlog van 1940-1949 en wil zijn lezerspubliek hierover aan het nadenken zetten. 'Het gaat in hoge mate om de interactie tussen politiek en bestuur aan de ene kant en de bevolking aan de andere kant en over hoe houdingen, normen en waarden verschoven onder invloed van de oorlog. Daarin is de eerste fase, het begin van de oorlog, belangrijk, dat wat ik het "bestuurlijk arrangement" noem. Dat draait erom hoe het Nederlandse bestuur zich verhiel tot de Duitse bezetter en zich daaraan ondergeschikt maakte in de hoop daarmee "erger te voorkomen". Het jaar 1945 laat vervolgens zien hoe het vrede leek, maar het dat niet werd. Het volgende verhaal is dan de intensivering van het eigen gewelddadige optreden.' In zijn boek probeert Romijn te laten zien welke fasen een rol hebben

gespeeld. De Jodenvervolgning valt buiten deze fasen, omdat die een heel eigen tijdsdynamiek had. 'De oorlogservaring van heel Nederland is voor de Joden door de radicale vervolging samengeperst in nog geen twee jaar en is nog veel fataler verlopen. Het ging enorm snel. Het werden niet alleen fysiek gescheiden werelden, maar ook het temporeel bewustzijn was gescheiden.'

Over grenzen heen

Als historicus gespecialiseerd in regimewisseling en bestuur in oorlogstijd besteedt Romijn veel aandacht aan de houding van politieke partijen en stromingen tijdens de jaren veertig. In het gesprek passeren liberalen en socialisten de revue, maar gaan we met name in op de christelijke partijen. Om de dynamiek tussen de verschillende partijen tijdens de oorlog te begrijpen is het volgens Romijn belangrijk om het ordenend principe van de vooroorlogse maatschappij te kennen. De opkomst van >

Voorpublicatie

De Lange Tweede Wereldoorlog – uit de Inleiding:

Nuchter gezien was de bezettingstijd een episode die een meerderheid van de Nederlanders – afgezien van de resterende strijdkrachten en het actieve verzet – machteloos en passief heeft ondergaan. Toen de wereldvrede gestalte leek te krijgen, schakelde Nederland over op een actieve modus van oorlogvoering en stuurde het een legermacht overzee. Zo beleefden de Nederlanders – evenals de Indonesiërs – die tien jaren als één aaneengesloten periode van elkaar overlappende grootschalige geweldsconflicten.

Tot voor kort gold de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog als een ongelukkige nasleep van de Tweede Wereldoorlog. Toch ligt het veel meer voor de hand de dekolonisatie te zien als een deel van de historische fase waarin sinds het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een nieuwe internationale orde gestalte kreeg. Nederland werd in de jaren 1940 opgenomen in een bondgenootschap dat zich verweerde tegen de agressieve greep naar de wereldmacht door nationaalsocialistisch Duitsland en het Japanse keizerrijk. Vervolgens transformeerde het bondgenootschap tot de vormgever van de nieuwe naoorlogse wereldorde, die gestalte kreeg door het *Atlantisch Handvest* (1941) en de oprichting van de Verenigde Naties (1945). De Nederlandse oorlog met Indonesië was pas eind 1949 afgelopen.

Dit boek gaat over de continuïteiten en verbanden tussen beide episoden. Het onderzoekt hoe de wereld voor Nederland en de Nederlanders tussen 1940 en 1950 onder invloed van oorlog, massaal geweld en onderdrukking ingrijpend veranderde, en hoeveel moeite het veel Nederlanders en hun instituties kostte om hun posities in de veranderende wereld te bepalen. Daarom noem ik deze periode Nederlands 'lange Tweede Wereldoorlog'. De continuïteit van het tijdvak bepaalde de oorlogservaringen van Nederlanders in Europa en in Nederlands-Indië/Indonesië. Hun persoonlijke oorlogsgeschiedenissen kregen op heel veel verschillende manieren gestalte.

Een jongeman van achttien jaar, geboren in 1926, werd in 1944 opgeroepen voor verplichte arbeid in Duitsland en dook onder. In 1947 werd hij als dienstplichtige opgeroepen voor de strijd in Indonesië. Terwijl hij weg was, leefde het thuisfront jaren in angst en onzekerheid over zijn lot; hij keerde begin 1950 terug. Een boerendochter uit Drenthe, geboren in 1923, was alkomstig uit een groot verzetsgezin. Na de bevrijding volgde ze een verpleegstersopleiding en meldde zich met twee vriendinnen bij het Rode Kruis voor inzet bij de Nederlandse troepen in Indonesië, waar haar broer al als 'oorlogsvrijwilliger' diende. Ze raakte meermalen gewond en kwam pas in de loop van 1950 terug. (...)

Heel andere ervaringen typeren de lange Tweede Wereldoorlog van de verzetsjournalisten Henk van Randwijk (1909) en Frans Goedhart (1904). Na de

bevrijding ageerden ze voor vrijheid voor de Indonesiërs. In hun collega Siewert Bruins Slot (1906) zouden ze na de bevrijding juist een krachtig tegenstander van de dekolonisatiepolitiek ontmoeten. Dominee Frits Slomp (1898), bekend als 'Frits de Zwerver' en een van de leiders van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers, vertrok na de bevrijding als legerpredikant naar Nederlands-Indië. (...)

Deze betrekkelijk willekeurige voorbeelden laten zien hoe de opeenstapeling van oorlogservaringen tien jaar lang het leven van Nederlanders heeft bepaald en veranderd. Hoe hebben ze hun houding bepaald, en op grond waarvan? De Franse historica Alya Aglan veronderstelt dat dit in Europa, toen dat door nationaalsocialistische en fascistische regimes werd gecontroleerd, gebeurde in de vorm van 'een continue aanpassing aan de urgenties van het moment'. In reactie op steeds heviger repressie en de ineenstorting van vertrouwde sociale en politieke verbanden, gingen mensen op zoek naar houvast. Dat kon ertoe leiden dat ze zich in hun alledaagse leven aanpasten aan de onderdrukking en wegkeken van de gevolgen. Anderen zochten juist nieuwe netwerken van wederzijds vertrouwen als opstap naar een betere toekomst.

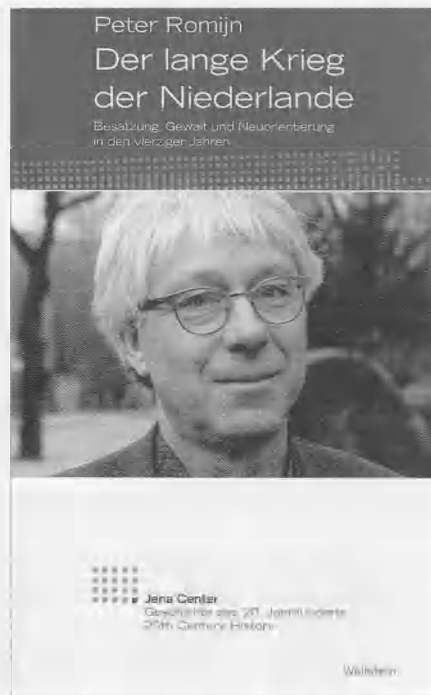
PETER ROMIJN
De lange
Tweede Wereld
oorlog Nederland
1940-1949

de verschillende emancipatiebewegingen aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw speelden hierbij een belangrijke rol. 'De maatschappelijke praktijk van de emancipatie van de gereformeerden, katholieken en socialisten leidde ertoe dat Nederlanders van toen met elkaar het doel van nationale eenheid nastreefden, maar dat ze daarin gescheiden opmarcheerden. De kloven zijn na verloop van tijd groter geworden, omdat de instituties van de verzuiling steeds krachtiger werden. Het is een praktijk van samenleven die ertoe geleid heeft dat men in de eerste plaats de eigen levenssfeer behartigde. De Joodse levenssfeer was vrij klein en voor zover deze rond het joodse geloof was georganiseerd, was zij nog kleiner. Er wordt vaak gedaan alsof de verzuiling alleen hokjesgeest was, maar het was ook een afspraak om elkaar wederzijds in de eigenheid te respecteren. Dat leidde er ook toe dat er minder betrokkenheid op elkaar was. Pas toen de vervolging echt gestalte begon te krijgen, is er over de grenzen van de verzuiling heen ook aan redding gewerkt. Het was niet alleen een kwestie van "we hebben niets met jullie te maken, want jullie zijn anders", maar ook dat voorlieden op moesten staan. Er zijn talloze voorbeelden geweest van mensen die over de grenzen heen stapten en zeiden: "Wij hebben wat te bieden, juist omdat wij aan de andere kant van de grens zitten". Maar daarvoor moest eerst het ordenend principe van de vooroorlogse samenleving verbroken worden.'

De Nederlandse christelijke partijen tijdens verzet en dekolonisatie

Tijdens de Duitse bezetting en de dekolonisatie van Indonesië speelden christelijke partijen een eigen rol. Ook werden ze duidelijk beïnvloed door de oorlog. 'Voor de rooms-katholieke kerk is de Tweede Wereldoorlog in feite een stapje in de richting van de katholieke emancipatie in Nederland geweest. De rooms-katholieke kerk opereerde heel voorzichtig richting de Duitse bezetter, maar faciliteerde het verzet wel. Zo werd de kerkelijke organisatie bijvoorbeeld ingezet voor het organiseren van onderduik. Na de oorlog heeft de oude Rooms-Katholieke Staatspartij zich onder het gezag van de bisschoppen omgevormd tot een moderne volkspartij. Dat is succesvol geweest. De Katholieke Volkspartij onder Romme heeft vervolgens het nationale perspectief zozeer omarmd dat ze

Peter Romijns Duitse boek. Beeld NIOD

de dekolonisatie min of meer in gijzeling hebben genomen. Romme, Sasse en Beel hebben lang gedacht dat ze het dekolonisatieproces konden vormgeven, was het niet goedschiks, dan maar kwaadschiks. Pas na de Tweede Politieke Actie (19 december 1948 tot 5 januari 1949) kwam het inzicht dat dit niet langer ging en dat ze naar de soevereiniteitsoverdracht toe moesten werken. Eigenlijk is de bezettingstijd voor de katholieken een mogelijkheid geweest om zich in het nationale krachtenveld beter te profileren en het politieke centrum daarvan te vinden. In de oorlog met Indonesië hebben ze geprobeerd om zich nog nationaler te profileren. Enerzijds zijn ze terughou-

'Door de actualiteit van de nasleep van de oorlogsgeschiedenis ben ik me in de Tweede Wereldoorlog gaan verdiepen.'

dend geweest, anderzijds hebben ze hun middenpositie – gericht op het corporatisme – willen behouden.

De Anti-Revolutionaire Partij klampte zich in deze jaren vast aan het koloniale beeld van Van Heutsz en Colijn. Iedere vorm van autonomie van Indonesië bleven ze afwijzen. Ze stelden zich op een extreem constitutioneel standpunt. Ook mannen die een belangrijke rol in het verzet hadden gespeeld, zoals partijleider

Jan Schouten en Siewert Bruins Slot, hoofdredacteur van *Trouw*, vonden dat de strijd voor de gereformeerde beginselen doorging. Het staatsabsolutisme en de dekolonisatie moesten bestreden worden. Doordat ze een kleine minderheid vormden, is dit niet gelukt, maar ze zijn daardoor wel als verzetspartij in de transitieperiode buiten het politieke spel gebleven. Dat veranderde pas met de ommezwaai van Bruins Slot in de Nieuw-Guinea kwestie (1961), toen hij de tot dan toe gevoerde partijlijn omhoog en onderhandelingen met Indonesië bepleitte om van de koloniale erfenis verlost te worden.'

Het theologische gedachtegoed van de gereformeerde, hervormde en katholieke volksdelen bepaalde hoe ze over de Duitse bezetting en de dekolonisatie van Indonesië dachten. Volgens Romijn zou het te makkelijk zijn om te spreken over 'de gereformeerden', 'de hervormden' en 'de katholieken'. 'Binnen de groepen waren er ook veel verschillen. Het gereformeerde volksdeel zag de Duitse bezetting in eerste instantie als werk van de antichrist. Bovendien zagen zij er een vorm van staatsabsolutisme in, die de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van onderwijs zou aantasten. Voor de gereformeerden was dat het signaal om in actie te komen. Vanuit hun sterk historisch besef hadden ze ook het gevoel dat de band met Indonesië, of "Indië" zoals zij ongetwijfeld zeiden, behouden moest worden en dat Nederland daar ook heel nadrukkelijk "een van God gegeven taak" had. De continuïteit bij de gereformeerden is dat ze tegen staatsabsolutisme zijn, voor vrijheid van

godsdienst en onderwijs en dat ze willen vasthouden aan de goddelijke opdracht om Indonesië wijs te besturen.'

De rooms-katholieken namen een andere positie in. 'De katholieken waren misschien minder ideologisch, maar de hiërarchie had een belangrijke rol. Ze zijn strategisch omgegaan met het behoud van vrijheid van onderwijs en godsdienst. Ook voor de oorlog ging het episcopaat al in tegen de NSB, door het

beroemde mandement dat de sacramenten geweigerd werden aan katholieken die tot de NSB behoorden. Dat is een defensieve maatregel geweest om te voorkomen dat het eigen volk met de NSB zou wegllopen. Tijdens de oorlog waren ze zich ervan bewust dat Hitler geen kerkenstrijd aanging vanwege de repercussies die dit zou hebben. De katholieken waren ook internationaal georganiseerd. Deze wetenschap gaf de bisschoppen een zekere positie, die ze zo goed mogelijk geprobeerd hebben te verdedigen. Na de bevrijding hebben ze zich vrij weinig uitgelaten over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog, maar stelden ze zich wel op het nationale standpunt dat orde en rust moesten worden hersteld.' Als Romijn de gereformeerde en de katholieke positie vergelijkt, valt het hem op dat 'de katholieken strategischer en internationalistischer met de bezetting en dekolonisatie omgingen dan de gereformeerden.'

In vergelijking tot de gereformeerden en katholieken namen de hervormden een andere houding aan. 'De hervormden waren mijns inziens minder geordend. De hervormde synode was een soort nationaal bestuur. Evenals

tiel. In de dekolonisatie zijn het met name hervormde predikanten geweest die berichten over wantoestanden naar voren hebben gebracht. Hun concept van getuigenis is eigenlijk pas in 1945 ontstaan, maar wel heel krachtig. Daarin verschilden ze van de gereformeerden.'

De lange oorlog, continuïteit en verandering

Tijdens zijn onderzoek zag Romijn de veranderende werking van de oorlog op de samenleving. 'Wat volgens mij gedurende het oorlogsdecennium veranderde, is dat mensen geleerd hebben om zelfstandig te handelen. Dat kun je in positieve termen benoemen. Als het erop aan kwam, gingen mensen in het verzet of ze verleenden elkaar maatschappelijke hulp. Het heeft echter ook een existentialistische kant: mensen hebben geleerd om te liegen en te bedriegen, maatregelen te ontwijken, elkaar te beroven en geweld aan te doen, op een schaal die voor die tijd niet bestond. Hierdoor ervoeren mensen dat ze dingen in eigen hand konden nemen. Dat heeft vervolgens ook maatschappelijk gesproken zijn weerslag gekregen. Er ontstond niet voor niets een morele paniek na de oorlog dat zeden-

band, in de jaren veertig echt groter is geworden. Dat heeft de modernisering in maatschappij verder in de hand gewerkt. Een andere verandering is dat geweld een middel werd om problemen op te lossen. De ervaringen met geweld, als slachtoffer of als dader, leidden ertoe dat mensen, meer dan voorheen, geneigd waren aan te nemen dat geweld een legitieme probleemoplosser kon zijn. Dat idee is nooit meer verdwenen, zeker niet in het conflict met Indonesië, maar juist daar bleek het niet te werken. Mannen rond de dertig die een opleiding hadden gemist, werden omgeschoold tot brave huisvader en volgden avondlessen om hun plaats in maatschappij in te nemen. De demobilisatie van de samenleving in de jaren vijftig is ook een gevolg van tien jaar oorlog. Iedereen zocht toevlucht in vertrouwde waarden en een vertrouwde levenswijze: het flink aanpakken en gezinnen stichten.'

Het valt Romijn op dat er na de oorlog relatief mild werd omgegaan met mede-Nederlanders die fout waren geweest tijdens de oorlog. Volgens hem is het typisch Nederlands dat zij snel werden overgedragen aan de rechtelijke instanties. 'De moffenmeiden werden natuurlijk kaalgeschoren en de NSB'ers mishandeld, maar ze werden niet willekeurig doodgeschoten. Al tijdens het naderen van de bevrijding dacht men na over hoe er recht gedaan kon worden. Er is een idee geweest om de wraakgevoelens korte tijd te laten ventileren, waarna de daders zouden worden overgedragen aan justitie. Er zat ontzettend veel emotie in, vernedering en mishandeling. Maar die is vrij snel weggeëbd toen het in handen van justitie kwam.'

Terwijl de viering van 75 jaar vrijheid door de coronacrisis minder uitbundig gestalte krijgt dan oorspronkelijk bedoeld, daagt Peter Romijn zijn lezers uit om na te denken over die vrijheid in de jaren veertig en 1945 niet als een eindpunt van de oorlog te zien, maar als een schakelpunt in 'de lange Tweede Wereldoorlog'.

'Men ging op zoek naar een herformulering van bestaande zekerheden, toegespitst op de nog ongekende omstandigheden.'

de andere kerkgenootschappen namen ze stelling tegen de Jodenvervolgung. In de Nederlandse Hervormde Kerk bestaan er echter diverse richtingen, die zich niet door de synode lieten leiden. Daardoor is de hervormde kerk geen verzetskerk geworden, wat ze zichzelf na de oorlog ook kwalijk namen. De hervormde kerk maakte een reveil door na de Tweede Wereldoorlog. Dat kwam voort uit het besef dat ze als kerk, als de religieuze grondtoon van de samenleving, de mensen toch niet weg hadden kunnen houden van de afgoderij van het nationaalsocialisme. De doorbraakdominees, predikanten die na de oorlog actief werden in de nieuw opgerichte Partij van de Arbeid, werden geleid door een collectief gevoel dat ze hadden gefaald in de krachtproef die achter hen lag. Bij de hervormden zie je de meeste zelfkri-

verwildering, ontaarding en discipline-loosheid bestreden moesten worden.'

Volgens Romijn was tegelijkertijd door de oorlog 'onder jonge en creatieve mensen een mobiliteit op gang gebracht, die verschilde van de vooroorlogse, stationaire samenleving waarin leeftijd en hiërarchie domineerden. Maatschappelijke structuren veranderden veel geleidelijker. Door de oorlog gingen vanzelfsprekende punten van oriëntatie verloren. Men ging op zoek naar een herformulering van bestaande zekerheden, toegespitst op de nog ongekende omstandigheden. Het idee van de mislukking van de doorbraak en de hokjesgeest is vooral een idee van de generatie van de jaren zestig en zeventig, die daarmee haar kritiek op de oorlogsgeneratie uit. Ik denk dat de ruimte voor zelfstandig handelen, individueel of in groepsver-